

Det moderne Jeg

Om Georg Brandes' forhold til positivismens personlighedsfilosofi

Af Thyge Svenstrup

I

I 1891 blev der holdt fest for Georg Brandes i Concertpalæet. Anledningen var 25-årsdagen for udgivelsen af hans første bog: *Dualismen i vor nyeste Philosophie*. Til stede var det moderne gennembruds forfattere, kunstnere og videnskabsmænd, heriblandt også professor Harald Høffding. I sin tale ved middagen karakteriserede han Brandes' grundbestræbelse i dansk åndsliv som den »at frigøre og udvikle den enkelte Personlighed i dens Ejendommelighed«. ¹ Brandes skrev senere i *Levned*: »Det var ikke muligt at sige noget mere Rammende«. ² Som program taget er dette ubetinget rigtigt, mener jeg: »At være sig selv, det vil sige moderne«, hedder det allerede i *Emigrantlitteraturen* (1872), ³ og i Nietzsche-essayet *Aristokratisk Radikalisme* (1889), der jo indleder anden hovedfase i forfatterskabet, lyder det igen: Bliv dig selv! Vær dig selv! Essayet sætter det som den unges opgave at »finde sig selv i sig selv«, hvortil *befrieren* – den maieutiske opdrager – skal hjælpe ham. ⁴

Som en sådan befrier kan Brandes selv betragtes. Han deler romantikkens og den borgerlige énhedskulturs interesse for personligheden, men finder samtidig romantikkens personlighedstolkning snæver. Hans grundbestræbelse kommer derfor til at bestå i at videreføre den borgerlige individuationstænkning i dansk litteratur på forandrede, *emancipatoriske* betingelser, og deri består også hans epokeskabende betydning.

En adækvat fortolkning af Brandes' forfatterskab må derfor også tage udgangspunkt i dets personlighedsforestilling. Kun derved bliver det muligt at forstå den sammenhæng, der findes i det omfangsrige og vidtspændende forfatterskab. Ved dette personligheds- eller individuationstema koncentrerer jeg mig i det følgende om det forhold, at Brandes i sin bestræbelse for at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed søger at tage positivismens personlighedsfilosofi til indtægt for sit forehavende. Jeg behandler specielt fire tekster: I. Disputatsen: *Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om H. Taine* (1870). 2. Manuskriptfragmentet: *Associationen, opfattet*

og fremstillet som den menneskelige Erkjendelses Grundprincip (juli 1872). 3. Forord til *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincipet* (november 1872) og 4. Taines jeg-teori fra *De l'intelligence*, der indgår i *Hovedstrømninger II*, kap IX (1873). Teksterne indeholder alle bidrag, hvoraf – hvad jeg vil benævne – Brandes' videnskabelige personlighedsteori må sammenstykkedes, og giver følgelig centrale momenter til forståelse af denne. Disputatsen og forordet handler ganske vist umiddelbart set om henholdsvis æstetik og moral, men både Taines æstetik og Mills nyttemoral bygger på et positivistisk menneskesyn, som Brandes eks- og implicit tvinges til at tage stilling til, og denne stillingtagen er analysens egentlige genstand. For manuskriptfragmentets og den sidste teksts vedkommende er sagen enkel: der fremsættes to bestemte jeg-teorier, og dem er det vor opgave at vurdere i forhold til forfatterskabets overordnede målsætning. Den snævrere forbindelse mellem teksterne består i, at de problemer om personlighedens beskaffenhed, Brandes må lade stå uløst i disputatsen, tages op til fornyet behandling i de følgende tekster. Positivismen som videnskabsfilosofi kan vi definere, som Brandes i disputatsen: at ville overføre naturvidenskabernes metoder på åndsvidenskaberne.⁵

Teksterne og de dermed sammenhørende problemer står ikke isole-rede i forfatterskabet. Imod de angreb, der straks fra begyndelsen fremkom mod *Emigrantlitteraturen* (februar 1872), værgede Brandes sig i *Forklaring og Forsvar* (april s. å.) ved at henvise til sit videnskabelige sandhedsbegreb: Ifald man var skyldig, såfremt man havde de ideer, han kæmpede for, så var skylden ikke hans, men »den europæiske Videnskabeligheds«: »Kunne hine Ideer gjendrive, hvi gjendrev I dem da ikke for os? Var det muligt at udruste den nulevende Slægt til seierrig Kamp imod den frie Tanke, hvi rustede I os da ikke?« lader han sine angribere af det ældre slægtled høre. »I gjorde det ikke, fordi I ikke kunde, fordi disse Ideer ikke lade sig gjendrive«. ⁶ Hertil svarer, at der i *Hovedstrømninger* indgår talrige analogier, hvor Brandes sammenligner sin egen virksomhed med naturforskerens, hvorved han foregiver at anlægge en naturvidenskabelig betragtningsmåde på sit materiale: »Jeg skildrer Dem kun rent historisk og naturvidenskabeligt en Sjelstilstand som historisk har vist sig og documenteret sig i Litteraturen«, hedder det eksempelvis i *Emigrantlitteraturen*.⁷ Og dette krav på at repræsentere et videnskabeligt menneske- og livssyn genfindes også i det øvrige forfatterskab, i essayerne og i biografierne: I *Søren Kierkegaard* (1877) tales der således f.eks. om »den moderne Tids

hele naturvidenskabelige Opfattelse af Individet«. ⁸ Den frie tanke er den videnskabelige tanke, og det vil sige den positivistiske tanke: Brandes søger at legitimere sin frigørelsesforkyndelse ved at give den karakter af objektiv videnskab. Efterhånden som årene går, glider påberåbelsen af videnskaben vel mere og mere i baggrunden, men der er aldrig tale om direkte undsigelse. Det er imidlertid karakteristisk, at denne videnskabsforestilling næsten overalt i forfatterskabet optræder i kort, selvfølgelig form, uden at blive gjort til genstand for egentlig argumentation. En undtagelse herfra udgør de fire her fremdragne tekster, der derfor bliver vigtige at tage op til nærmere behandling.

II

Brandes' Taine-studium begynder sommeren 1866. Resultaterne af studiet er udmøntet i disputatsen, der indleveredes i december 1869 og forsvarede februar 1870. Disputatsen er generelt blevet betragtet som et opgør med Taine derved, at Taines dogmatiske læresætninger overalt kun tillægges begrænset gyldighed. ⁹ Hvor Taine ynder at formulere absolutte, med naturlovene analoge love for åndslivet, der vil Brandes kun høre tale om relativt berettigede synsmåder, og i denne relativisering ligger et forsvar for enkeltpersonlighedens særegenhed. Således i afvisningen i 3. kapitel af Taines definition af geniet: Over for definitionen af geniet som et lovmæssigt årsagsprodukt, en sammenfatning eller et resumé af race, miljø og moment fastholder Brandes, at disse forhold nok kan fremme eller hæmme geniets virke, men ikke forklare dets anlæg. Ethvert geni er et unikum.

Spørgsmålet om enkeltpersonlighedens betydning vender i anden skikkelse tilbage i femte kapitel, hvor det diskuteres, hvorvidt der i samfundet og menneskeslægtens udvikling gives faste, uforanderlige og videnskabeligt påviselige love.

I første afsnit af kapitlet refereres med tilslutning »den Comte-Millske Anskuelse af den historiske Videnskab«, på baggrund af slutningen af andet bind af Mills *Logik*, hvorfra referatet ord til andet er hentet. Men det fremhæves samtidig kraftigt, at der i Mills opfattelse af historien som lovbunden på ingen måde ligger, at det sociale fremskridt ikke skulle kunne bevirkes af en enkelt stor mand, eller at den enkeltes handlinger er uden betydning: Er også alt, hvad der hænder, en virkning af årsager, menneskelige viljesytringer indbefattet, så følger ikke deraf, at menneskelige handlinger ikke skulle være af stor betydning

som årsager. Determinismen lærer kun, at alt er forudbestemt, for så vidt som alt er årsagsbestemt, men årsagstro behøver ikke at være identisk med fatalisme: Kan man end med statistiske kendsgerninger vise, i hvilken grad bevidste handlinger er underkastet ensformige love og altså, hvordan forskellighederne mellem mennesker ophæver hinanden, når man tager gennemsnittet af et meget stort antal, så ophæver store mænd i vigtige stillinger dog ikke hverandres indflydelse. Der var ingen anden Cæsar, hvis modsatte anlæg og magt kunne ophæve hans, fremholdes det.

I andet afsnit beskrives dernæst forskellen mellem Taines og Mills historiesyn. Taine bebrejdes, at han underkender det store menneskes betydning for historiens gang, og det påvises, at determinismen hos ham har nået sit absolutte udtryk: »den næsten quietistiske Godkjen- den af alt Bestaaende som nødvendigt, hvortil den deterministiske Op- fattelse af Historien«, har ført Taine og hans ligesindede.¹⁰ Determinis- men forklares foreløbig af tiden: den magtens sejr over retten, hvortil Taine og hans generation har været vidne med det andet kejserdømmes oprettelse og Napoleon III.s diktatur. Den har omstøbt sin erfaring til teori, hedder det.

Disputatsen giver imidlertid også en filosofisk forklaring af determi- nismen, i sjette kapitel, hvor Taines årsagsteori og hans dermed nært sammenknyttede erkendelseslære tages op til grundig diskussion. Ho- vedindvendingen går på, at Taine på grund af sin erkendelsesteoretiske afhængighed af sensualismen (Condillac 1715-80) og empirismen (Mill) forfalder til den fejl kun at se materialistiske og mekaniske årsager til det åndelige. Taine betragter bevidstheden som en oprindelig *tabula rasa*, som alene modtagende. Derved undgår han ikke »Empirismens Eensidighed«: at ville udlede alt i bevidstheden af sanserfaringen, »i- det han fuldstændigt overspringer det, som forud for al Erfaring gjør al Erfaring mulig«, nemlig bevidsthedens medfødte, oprindelige, apriori- ske grundformer. Taine ender derfor, som han nødvendigvis må, i materialisme og mekanisme: »I Mennesket, Bevidstheden, Histori- en sees ingensomhelst Activitet, intet spontant Princip, de ere alle kun Resultanter«. De ydre årsager (race, miljø og moment) har nok »uhy- re Indflydelse«, men princippet og den sidste årsag har ingen lov til at se i dem, siges det. Taines fejl er, at han – skønt Hegel-påvirket – ikke har formået at tilegne sig »den hegelske Dialektik«, hvorfor han bestandig tænker »Forholdet mellem Aarsag og Virkning uden nogensinde at berøre Vexelvirkningen«.¹¹

Denne Hegel-reference er det imidlertid vanskeligt – hvad Henning Fenger allerede har påvist – at betragte som andet og mere end en reverens for den hegelsindede opponent Hans Brøchner, der også var Brandes' vejleder, for ugen efter disputatsforsvaret tager Brandes i en anmeldelse – der vel at mærke var skrevet tre uger før disputatsens indleverelse – af sammes *Bidrag til Opfattelsen af Filosofiens historiske Udvikling* netop udtrykkelig afstand fra den dialektiske metode!¹²

Hertil kommer – hvad imidlertid ikke er blevet bemærket – at heller ikke henvisningen i 5. kapitel til Mills løsning af determinismeproblemet kan betragtes som holdbar:

A System of Logic udkom i 1843 i to bind og består af i alt seks »bøger«. Mills sigte med sidste og sjette bog: *Of the Logic of the Moral Sciences* er at undersøge muligheden af at studere ånds- og samfundsvidenskaberne ved hjælp af naturvidenskabernes metode. I værkets forord hedder det således:

»The concluding Book is an attempt to contribute towards the solution of a question ... Whether moral and social phenomena are really exceptions to the general certainty and uniformity of the course of nature; and how far the methods, by which so many of the laws of the physical world have been numbered among truths irrevocably acquired and universally assented to, can be made instrumental to the formation of a similiar body of received doctrine in moral and political science«.¹³

Mill besvarer selv spørgsmålet bekræftende, og man må derfor ikke – på trods af sjette bogs titel – tro, at Mill virkelig mener, der gælder en særlig metode for åndsvidenskaberne. Mill betragtede tværtimod de humane videnskabers udviklingsstade som en skamlet på videnskaben, og denne ville han fjerne ved først at beskrive naturvidenskabernes metoder og logik for derefter at applicere disse på åndsvidenskaberne.¹⁴

I overensstemmelse hermed betragter Mill i *Logikken* den menneskelige bevidsthed som et område, hvor motiver og behov påvirker og ophæver hinanden i lovmæssig rækkefølge, ganske i analogi med naturlovenes virkemåde i fysiske objekter. Denne konklusion drager Mill eksplicit, hvor han i tredje bog søger at lægge grundlaget for en videnskabelig sociologi: Årsagsloven gælder universelt, også for den menneskelige vilje. Menneskelig adfærd determineres af:

»causes called motives, according to as strict laws as those which ... exist in the world of mere matter«.¹⁵

Mill ønsker imidlertid også at kunne hævde, at vi ikke er tvunget til at adlyde et hvilket som helst motiv, for var vi det, ville det spotte enhver moralsk bestræbelse. I begyndelsen af sjette bog hævder han derfor, at vi har magt til at modstå vore motiver, hvis vi ønsker det. Vi kan »til en vis grad« ændre vor karakter, hvis vi vil: Vor karakter formes for os af vore anlæg og vore omgivelser, men vore egne ønsker kan gribe ændrende ind i disse omgivelser, derfor kan vor karakter også ændres af os.¹⁶

Kendsgerningen er imidlertid, at *dette* menneskesyn ikke kan forenes med det førnævnte videnskabelige, hvor meget Mill end forsøger at give skindet heraf,¹⁷ og det er dette, Brandes ikke har indset.

III

Mills betydning for Brandes er som bekendt stadig voksende i årene 1870-72. Siden 1869 stod Brandes i brevveksling med Mill, og i juli 1870 opsøger Mill Brandes i Paris – første station på den store dannelsesrejse – hvor de har en samtale, der ender med, at Brandes inviteres til London. Efter en af samtalerne med Mill der skriver Brandes i et af brevene hjem til forældrene: »Jeg veed nu ogsaa i Philosophi hvad jeg vil«,¹⁸ og i et andet senere: »Jeg haaber engang at komme til at gjøre Revolution i vor Litteratur ved en Bog omtrent med den Titel: »Erfaringsphilosophien og dens Resultater««. ¹⁹

Den dybereliggende grund til Brandes' orientering mod Mill skal naturligvis søges i, at Mills forening af positivistisk videnskabelighed og radikalt samfundsengagement efterhånden måtte komme til at stå som et ideal for Brandes sammenlignet med Taines tidligere omtalte indifferens over for det bestående samfund. Brandes' eget samfundsengagement kan dateres til november 1869, hvor han udsender sin oversættelse af Mills samme år udkomne *The Subjection of Women* med et forord, der er et klart indlæg for kvindens frigørelse. Samfundsengagementet skærpes med Emigrantlitteraturforelæsningerne i efteråret 1871, og fra da af befinder Brandes sig i et modsætningsforhold til den herskende københavnsk nationalliberale kultur, der har mange lighedspunkter med Mills forhold til de konservative kræfter i det engelske samfund.

John Stuart (1806-73) voksede op i kredsen omkring oplysningsfilosoffen og samfundsreformatoren Jeremy Bentham (1773-1832), hvem faderen James Mill (1773-1836) stod nær. Bentham betragtede empi-

risk filosofi og radikalt politisk reformarbejde som to sider af samme sag, og Mill viderefører på delvis selvstændigt grundlag denne tradition. Mill hævder således, at den nyere filosofi kan opdeles i to hovedretninger eller skoler: den *intuitive* eller idealistiske (hvorved primært forstås den tyske filosofi siden Kant og dens britiske tilhængere) og den *empiriske* eller eksperimentale (hvorved primært forstås den engelske erfaringsfilosofi, der kan føres tilbage til Francis Bacon). Denne skelnen baserer Mill på de erkendelsesteoretiske forskelle skolerne imellem. Mill postulerer dernæst, at der består en snæver sammenhæng mellem erkendelsesteoretiske og politiske standpunkter, og i forlængelse heraf, at de to skoler, den intuitive og den empiriske, er snævert forbundet med henholdsvis et politisk *konservativt* og et politisk *progressivt* perspektiv. Disse påstande indgår alle, som vi skal se, i Brandes' forord til nyttemoralen, og argumentationen for dem vil blive taget op i forbindelse med gennemgangen af dette.²⁰

Før vi kan gå nærmere ind på forordet, må vi imidlertid omtale et manuskriptfragment, der udgør et nødvendigt trin til forståelse af dette, og som oprindeligt var tænkt som en stor bog på 400-500 sider fra Brandes' side: *Associationen, opfattet og fremstillet som den menneskelige Erkjendelses Grundprincip*.²¹ Fragmentet er et resultat af de filosofiske studier, Brandes gik i gang med i sommeren 1872, og hvis idé skal føres tilbage til de allerede nævnte samtaler med Mill i London i juli 1870. I studierne indgik en række psykologiske og erkendelsesteoretiske værker af empirisk og sensualistisk observans, heriblandt først og fremmest Mills erkendelsesteoretiske hovedværk *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865), som Mill personligt havde foræret Brandes i London, men som han for øvrigt allerede ejede.²² Formålet med studierne kender vi fra et begejstret brev, Brandes skrev til en ven i juli, da han følte sig overbevist om at have fundet løsningen på sine spekulationer. Hvad der begejstrer ham, er tanken om at kunne forklare vor erkendelse, herunder vore moralske forestillinger og vor forestilling om vor egen identitet, som produkt af det psykologiske associationsprincip:

»Kjære, hvis jeg skulde crepere før jeg faaer dette udført, maa Du endelig fortælle Alle, at jeg vilde ... grunde vor Philosophi her i Norden paa en ny Basis, en sand Basis, der tillader Paavinsning af *aldeles bestemte, uomtvistelige Love*, ganske som i Mechanik og Chemi. Du kan ogsaa godt lade Dig forlyde med, at al den anden Philosophi her i Danmark er

Hjernespind og Snak, idealistiske Drømmerier, og lad dem sætte mig saadant Eftermæle, at denne Person definerede Philosophien som *Videnskaben om Aandens Love* og fordristede sig til at mene at den saaledes stod i Rang med Naturvidenskaberne, der ere Videnskaber om Naturens Love. Al Philosophi er Psychologi. Al Psychologi hviler paa Iagttagelse. Al Psychologi er Lære om Associationerne, Associationer af Sandseindtryk, af Billeder, af Ideer og Navne ...

Troen paa Jegets Existens er kun Association af Erindringer.

Jegets Dannelse skeer ved Associationen i Kraft af Glemselens Love og Erindringens Love. Moralen er kun Association af visse Formaal med Begrebet det højeste Gode.

... Association er *Alt*, er Nøglen til *Sjælens lovbundne Liv* ... Association! Love! det er den hele Philosophi.« (Brandes fremhæver)²³

Brandes tilkendegiver i brevet en ubetinget begejstring for det naturvidenskabelige erkendelsesideal og en lige så ubetinget overbevisning om dets gyldighed for åndsvidenskaberne. I disputatsen var denne overbevisning endnu blandet med forbehold, som vi så, fordi Brandes der ikke kunne få sig selv til at opgive troen på bevidsthedens aprioriske former: altså det synspunkt, at vor bevidsthed på forhånd er organiseret på en bestemt måde og derfor ikke kan anskues som en ubeskreven tavle. Bag opgivelsen af forbeholdet ligger, at Brandes i mellemtiden har lært den engelske psykologis associationslære at kende: Fragmentet består for størstedelens vedkommende af en komprimeret gengivelse af en række kapitler fra Mills ovennævnte Hamilton-bog. Denne bog læste Brandes første gang i Rom (afbrudt af et længere sygeleje) oktober 1870 - februar 1871. Heri slog associationstanken ham som den nye filosofis midtpunkt.²⁴ – Projektet oversteg dog – hvad der i betragtning af dets natur ikke kan overraske – Brandes' formåen, og den planlagte bog om associationsprincippet blev derfor aldrig færdigskrevet.

Forestillingen om associationen som sjælelivets grundlov indgår imidlertid som den centrale forestilling i det forord, Brandes skrev til sin oversættelse af Mills moralfilosofiske afhandling *Utilitarianism* (1861/63), der udkom november 1872 under titlen *Moral, grundet paa Nyttelighed eller Lykkeprincippet*. Ifølge Brandes' eget senere udsagn oversatte han bogen, fordi han ønskede at udbrede dens tankegang som modvægt mod biskop H. L. Martensens netop da påbegyndte *Den kristelige Ethik*, hvis første bind udkom 1871.²⁵ Introduktionen af nyttemoralen lader sig da også uden vanskelighed se som en fortsættelse af det angreb på den kristelige menneske- og samfundsopfattelse, som *Emi-*

grantlitteraturen indleder. I forordet defineres nyttemoralen således for det første som en uafhængig, fra al teologi og religion *emanciperet* moral: en rationel etik, der begrunder ret og uret, godt og ondt rent humant, og denne definition følges op af flere polemiske udfald mod teologiens indflydelse på morallæren i særdeleshed og på åndsvidenskaberne i almindelighed. Således bemærkes også, at ortodoksien i sin antipati mod »Europas frie Videnskab« har villet lade Brandes stå som repræsentant for en formodet særlig fransk ånd, imod hvilken ånd man da har forsøgt at mobilisere så mange nordiske og germanske ånder som muligt. Men man vil skuffes: I »Nutidens Videnskab« er nationalitetsforskellene af en stedse forsvindende betydning: Stuart Mill er en emanciperet discipel af Comte, og Taine en emanciperet discipel af Stuart Mill. Valget står derfor ikke mellem Frankrig på den ene side og Tyskland og England på den anden som åndelig alliance, hedder det videre, men mellem det intelligente, oplyste og tænkende England, Frankrig og Tyskland på den ene side og det forældede, reaktionære og obskurantistiske England, Frankrig og Tyskland på den anden (Forord pp. VII - VIII).

Brandes fremhæver imidlertid også, at der inden for den uafhængige, ikke religiøst legitimerede, moralfilosofi gives to hovedretninger eller skoler: den intuitive og den empiriske, og det filosofisk set væsentligste afsnit i forordet består af en fremstilling af forskellene i principper og metode mellem disse to skoler med hovedvægten lagt på den empiriske moralfilosofis fortrin (pp. II n. - VII ø.). Nyttemoralen defineres således for det andet som en uden aprioriske eller metafysiske forudsætninger udviklet *empirisk* moral. Da det aprioriske nævnes som ytre sig såvel teoretisk som praktisk, såvel i forstandskategorierne som i det moralske »Du skal«, må der med den intuitive skole specielt sigtes til Kants moralfilosofi og hans dermed nært sammenhørende erkendelsesteori, vel for etikkens vedkommende til *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) og for erkendelsesteoriens til *Kritik der reinen Vernunft* (1781). Forordets argumentation mod intuitionsfilosofien sigter mod denne filosofis forestillinger om aprioriske eller medfødte eller såkaldt nødvendige sandheder, der naturligvis må udgøre en hindring for den, der ønsker bestående samfundstilstande ændret til det bedre: Nyttemoralen er »*Fremskridtets Moral*«, thi den lærer – som det udtrykkes – læseren at være på sin post mod fordomme og at lægge kritik og analyse af det bestående ind i pligtens idé.

Mill anser ikke vore moralske følelser og grundanskuelser for med-

fødte, men for erhvervede, fremholdes det. Som empirisk filosof søger Mill overalt at erstatte såvel intelligensens som moralens kategorier ved »*Associationens Love*« (fremhævet af Brandes). Nødvendigheden er for den empiriske filosof kun et produkt af »den uadskillelige Association«: den tankenødvendighed der opstår, når to eller flere idéer indgår en så fast forbindelse i bevidstheden, at de ikke ved analyse lader sig adskille. Men hvordan formår vi da at skelne mellem nødvendige og unødvendige, sande og falske associationer? Vi har ikke lov til at slutte – siger Brandes – at noget ikke er muligt eller ikke eksisterer, fordi vi ikke kan forstå eller fatte det, for hvad der synes os umuligt eller nødvendigt, skyldes normalt kun en stærk, uadskillelig association, og det er ikke enhver association, der synes os uadskillelig, der også virkelig er uopløselig: Det ubegribelige eller ufattelige eksisterer kun, fordi vor evne til at forstå afhænger af vor erfaring. Det ubegribelige bliver begribeligt, når vor erfaring udvides: Har den tilsyneladende uadskillelige association kun sin grund i mangelfuld eller begrænset erfaring, er den ikke udtryk for ægte tankenødvendighed, men kun for *fordom*:

»Et Exempel er den engang klippefaste Tro paa at der umuligt kunde gives Antipoder. Den Idée; »Et Menneske med Fødderne iveiret og Hovedet nedad, hverken klistret eller bundet eller naglet fast,« og Ideen: »Fald« dannede en saa kraftig Association, at et virkeligt Factum blev kaldt ufatteligt. Den bornerte Erfaring havde været indskrænket til en Region, hvor »ned« var ensbetydende med Retningen mod Jorden. Et andet Exempel er den moderne, vidtudbredte Tro paa, at en Atheist umuligt kan være et godt, i det Godes Navn og directe til det Gode virkende Menneske. Ideen: »Et Menneske, der fornægter Gud«, og Ideen: »slet, vildfarende eller farlig« ere saaledes sammenarbejdede i Bevidsthederne, at det vil være meget længe, før det i mindre oplyste Lande lykkes Videnskaben at opløse disse Ideers Association. Den bornerte Erfaring har her været indskrænket til en Region, hvor »god« var ensbetydende med Retningen mod Himlen.«²⁶

Eksempel ét og hele den forudgående argumentation er her direkte overtaget fra Hamilton-bogen,²⁷ eksempel to står derimod for Brandes' egen regning. Det ses imidlertid, at selv om der i begge de anførte eksempler indgår empiriske elementer, så er eksemplerne ikke derfor analoge: I eksempel to indgår tillige en værdidom (godt/ondt), og rigtigheden af en sådan dom kan hverken – som Brandes vil – reduceres til et empirisk eller til et videnskabeligt spørgsmål: Erfaringen kan

påvirke vore overvejelser, men erfaringen sætter os ikke i stand til at slutte, hvad den korrekte moraldom er: Erfaringen lærer os, hvad der *er*, ikke hvad der *bør* være.

Mill troede, at der kunne opstilles et objektivt kriterium for godt og ondt, ret og uret: I *Logikken* var der givet en fremstilling af de slutningsregler, der leder til sikker og gyldig viden, og i Benthams *pleasure-princip* var moralens grundlag givet.

Bentham gjorde som den første pleasure-princippet eller det såkaldte nytte- eller lykkeprincip til objektiv målestok i moralske spørgsmål: Du handler ret, når du handler således, at din handling fremmer den største lykke for det størst mulige antal (og for Bentham bestod der ingen konflikt mellem egen nytten og almenvellet). Ved lykke forstod Bentham lyst, fornøjelse, velvære (*pleasure*) og frihed for ulyst, smerte (*pain*), ved ulykke, smerte og mangel på velvære. Da lykkefølelsen for Bentham var en rent kvantitativ størrelse, som kunne beregnes, og da psykologien (associationspsykologien) for ham var deterministisk, måtte han også mene, at det var muligt at forudsige en handlings konsekvenser, hvorfor moralen følgelig også kunne gøres til en eksakt videnskab.²⁸

Mill tog aldrig eksplicit afstand fra Benthams snævre definition af lykkebegrebet, selv om han efter en bestemt episode i sin ungdom – en depression – indså, at Benthams moralsyn hvilede på et forenklet menneskesyn. Han valgte tværtimod af hensyn til den radikale politiske tradition, Bentham stod som eksponent for – og som han, som tidligere nævnt, selv ønskede at fremme – at sløre de steder, hvor hans egne synspunkter på moralfilosofien og psykologien afveg fra Benthams i stedet for at tænke uoverensstemmelserne filosofisk igennem.²⁹ Og specielt ville Mill nødtigt opgive associationspsykologien, der med sin opposition mod forestillingen om medfødte idéer og sin kamp for at føre al menneskelig tankevirksomhed tilbage til sanseerfaring og association for ham stod som et nødvendigt led i kampen mod fordomme og dårlige samfundsretninger.

Den engelske associationspsykologis særkende og problem er imidlertid, at den bygger på en *mekanicistisk* opfattelse af det menneskelige bevidsthedsliv, hvori den afspejler sin nære tilknytning til opkomsten af den nyere europæiske naturvidenskab. Med denne – hvis hovednavn er Isaac Newton (1642-1727) – erstattes middelalderens teleologiske naturopfattelse med et kausalt, mekanisk-materialistisk, og idet dette nye

natursyn overføres til også at gælde bevidsthedens verden, opstår der en række problemer af psykologisk og moralsk art.

Endnu John Locke opretholder forestillingen om, at der i sindet findes en substans, der udgør grundlaget for vore bevidsthedstilstande (*Essay concerning Humane Understanding* 2. bog. (1690)). Men ved overgangen til David Hume opgives denne substansforestilling (*A Treatise of Human Nature* 3. bog. (1739-40)). Hume opfatter sjælelivet blot som en række af forestillinger og fornemmelser. Lovene for bevidsthedsfænomenerne – de såkaldte associationslove – forstås i snæver analogi med Newtons love for den fysiske verden og forudsættes at betinge identitetsdannelsen. Derved opstår imidlertid problemet med den passive determinisme: Hvordan er personlighedsudvikling og moralsk ansvarlighed mulig, hvis bevidsthedslivet kun følger associationernes blinde, uvilkårlige, mekaniske love? Eller med henblik på Mill: Hvordan skal ideen om selvudvikling og frigørelse blive til virkelighed, hvis der ikke i bevidstheden findes en oprindelig energi, en aktivitet eller en faktor – den være oprindelig så rudimentær, som den være vil – der formår at reagere mod de givne psykiske betingelser (sansindtryk og fornemmelser) og dermed lede associationerne i en bestemt retning?³⁰

Denne ældre engelske associationspsykologi overtog Mill fra Bentham og sin far, og den indgår som det faste fundament i alle hans erkendelsesteoretiske, moralfilosofiske og psykologiske undersøgelser uden nogen sinde at blive gjort til genstand for egentlig diskussion. Mill kom dog efterhånden til at indse associationsteoriens svagheder, og han ledtes derved til at forsøge at revidere teorien. Han overså imidlertid herunder, at idet han forbedrede den ældre teori på væsentlige punkter, gik han samtidig ubevidst imod en række af teoriens grundliggende forudsætninger. Resultatet blev, at der i hans filosofi findes to absolut *uforenelige* menneskesyn.

Det ene, det associationspsykologiske og deterministiske, det såkaldte videnskabelige, findes overvejende (men ikke alene) i de tungere, mere erkendelsesteoretisk prægede værker: *A System of Logic, An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* og i *noterne* til genudgivelsen (1869) af faderens *The Phenomena of the Human Mind* (1825), hvor der dog tages mange forbehold over for den ældre teori.³¹ I *Logikkens* 6. bog opstilles således principperne for en videnskabelig lære om den menneskelige karakters dannelse: *Ethology, or the Science*

of *Development of Character*. Men da Mill senere i sit opgør med den af Kant stærkt påvirkede skotske filosof Hamilton tvinges ind i dyberegående psykologiske undersøgelser og i Hamilton-bogens 12. kapitel sætter sig for at vise, at vort jeg ikke er andet end:

»the series of our sensations (to which must now be added our internal feelings), as they actually occur, with the addition of infinite possibilities of feelings requiring for their actual realization conditions which may or may not take place, but which as possibilities are always in existence, and many of them present«. ³²

havner han imidlertid i store vanskeligheder: Vi er nemlig ikke blot en sådan serie af bevidsthedstilstande, vi er også os selv *bevidst* som en sådan serie:

»If, therefore, we speak of the Mind as a series of feelings, we are obliged to complete the statement by calling it a series of feelings which is aware of itself as past and future; and we are reduced to the alternative of believing that the Mind, or Ego, is something different from any series of feeling, or possibilities of them, or of accepting the paradox, that something, which *ex hypothesi* [fremhævet af Mill] is but a series of feelings, can be aware of itself as a series.

The truth is, that we are here face to face with that final inexplicability, at which ... we inevitably arrive when we reach ultimate facts; and in general, one mode of stating it only appears more incomprehensible than another, because the whole of human language is accommodated to the one, and is so incongruous with the other, that it cannot be expressed in any terms which do not deny its truth ... I think, by far the wisest thing we can do, is to *accept the inexplicable fact, without any theory of it how it takes place*; and when we are obliged to speak of it in terms which assume a theory, to use them with a reservation as to their meaning«. ³³

Mill tilstår altså rent ud, at associationsteorien ikke kan forklare helt centrale sjælelige kategorier som selvbevidsthed, erindring og forventning – og uden disse intet jeg – men stillet over for denne vanskelighed vælger han den forbløffende udvej at skyde skylden på sprogets ufuldkommenhed og at *fastholde* teorien i stedet for at se det uforklarlige netop som et produkt af den!

Denne vanskelighed er Brandes særdeles bevidst om, for han sætter i margenen til det eksemplar af Hamilton-bogen, han fik foræret af Mill, et stort NB ud for Mills indrømmelse samtidig med, at han i det tidligere nævnte manuskriptfragment anfører Mills jeg-definition med drabelig spatiering efterfulgt af den ovenfor citerede passage om spro-

gets ufuldkommenhed. Brandes har anset denne forklaring, som ingen forklaring er, for holdbar.³⁴ I Forordet udtrykker han sig imidlertid med forsigtighed om spørgsmålet. Her bliver det ved et par vage bemærkninger om, at intuitionsfilosofien går ud fra den frie vilje som et faktum og fra »Personligheden som umiddelbart givet ved Selvbevidstheden«. Men: vor direkte bevidsthed hverken afgør eller kan afgøre, »hvilke Tvetydigheder og Mysterier der muligvis lure i disse to Ord: »Jeg« og »existerer«, lige saa lidt som vor Perception af Vand lærer os, om Vand bestaaer af Ilt og Brint.« (Forord p. V).

Det andet menneskesyn hos Mill findes overvejende i de to langt mere populære afhandlinger *Essay on Liberty* (1859), som Brandes læste februar-marts 1871³⁵, og *Utilitarianism*, som Brandes læste første gang marts 1870.³⁶ I disse to værker arbejder Mill med et idealistisk menneskesyn, der implicerer, at det virkeligt står i vor magt at stræbe efter ideal karakterudvikling, og at vor egentlige lykke også ligger i denne stræben: »Jeg betragter Nytten som den sidste Instans ved Behandlingen af alle ethiske Spørgsmaal, men rigtig nok Nytten i Ordets videste Betydning, grundet paa Menneskets vedvarende Interesser som Fremadskridende Væsen«, hedder det således i *Om Friheden*, hvis tredje kapitel også sigende er betitlet: »Om Personlighedens Ejendommelighed som en af Grundbetingelserne for Velvære«. ³⁷ På samme måde er det egentlige, men ikke overalt lige klart udtrykte budskab i *Utilitarianism* værdien af individualitetens fri udvikling og den personlige frihed, og dette budskab kunne Brandes naturligvis bruge. Værket anses for et af Mills svageste. Dets mange uklarheder og modsigelser skyldes, at det associationspsykologiske menneskesyn *også* – som det allerede turde være fremgået af analysen af forordet – er til stede i værket: Mill foregiver således, at han (i overensstemmelse med Bentham og den ældre utilitarianisme) ved lykke forstår »Fornøjelse og Frihed for Smerte; ved Ulykke Smerte og Mangel paa Fornøjelse«, ³⁸ hvorefter lykken bliver et rent *kvantitativt* begreb: »Hvis mængden af lyst er den samme, er skrabnæsespil lige så godt som poesi«, sagde Bentham. ³⁹ Men lykkefølelsen er også for Mill et *kvalitativt* begreb, (og heri adskiller han sig definitivt fra den ældre utilitarianisme): »Det er bedre at være et utilfredsstillet Menneske end et tilfredsstillet Sviin, bedre at være en utilfredsstillet Socrates end en veltilfreds Taabe«. ⁴⁰ Nogle lystfølelser er i sig selv bedre end andre, og de mennesker, der forstår det, vælger Mill simpelt hen at kalde »de vise«, og det er deres dom, han støtter sig til i spørgsmålet om, hvad det højeste gode er. Det

moralske gode og rette finder Mill derfor, når det kommer til stykket, hverken ved hjælp af et bestemt videnskabeligt menneskesyn eller ved hjælp af en bestemt videnskabelig metode, men gennem henvisning til bestemte historiske moraltraditioner (herunder kristendommen og stoicismen) og til traditionel og litterær livsvisdom og ved at supplere alt dette med sin egen subjektive indsigt i menneskenaturen.⁴¹

Den simple pointe er altså, at der i Mills tænkning gør sig to uforenelige menneskesyn gældende: et idealistisk og et »videnskabeligt«: associationspsykologisk-deterministisk, og at man, såfremt man vil insistere på – hvad Brandes (og Mill selv) vil – at moralen og den rette moral er et spørgsmål om videnskab, så må man også tage det deterministiske menneskesyn med i købet – hvis der da skal være logik i tingene – og at dette menneskesyn harmonerer ilde med enhver bestræbelse på at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed.

IV

I *Den romantiske Skole i Tydskland*, der udkom maj 1873, kun fem måneder efter Forordet, indgår imidlertid Taines jeg-teori fra *De l'intelligence*. Dette forekommer overraskende alene på baggrund af det forudgående opgør med Taines menneskesyn i disputatsen. *De l'intelligence* udkom ganske vist først efter disputatsforsvaret, dagen efter Brandes' ankomst til Paris, 11. april 1870, men værket ligger ganske i forlængelse af Taines tidligere tænkning og udgør slutstenen på hans filosofiske forfatterskab. Brandes fik bogen foræret af Taine, og fandt den »ganske overordentlig lærerig og ny«,⁴² men det er i øvrigt karakteristisk, at han sendte bogen hjem fra Paris, og at Hamilton-bogen er det eneste filosofiske værk, han tager med på rejsen videre sydpå.⁴³ Han læste bogen anden gang under de omtalte sommerstudier,⁴⁴ og afskriver teorien på sidste ark i det bevarede manuskript, uden forbindelse med den forudgående sammenhængende fremstilling af Hamilton-bogen.

Teorien inddrages i 9. kapitel i forbindelse med en gennemgang af romantikkens psykologi. Brandes' formål er at vise, at de tyske romantikere i deres skildringer af sjælelige fænomener som personlighedspaltning og jeg-opløsning og dermed forbundne tilstande som drømme, hallucinationer, mani og afsind m.v. stemmer overens med den moderne videnskabs syn på personligheden. Dette er et af de steder,

hvor romantikkens psykologi er sand og dyb, hedder det derfor, men også énsidig, thi den dvæler bestandig ved tingenes natside, ved nødvendigheden, indeholder intet »befriende« eller opløftende træk:

»I gamle Dage betragtede man Jeget, Sjælen, Personligheden som et Væsen, hvis Egenskaber var dets saakaldte Evner og Kræfter. Ordet: Evne og Kraft betyder jo imidlertid kun, at jeg har *Muligheden* til visse Begivenheder, at see, at læse o. s. v. Mit sande Væsen bestaaer ikke af Mulighederne, men af disse Begivenheder selv, af mine *virkelige Tilstande*. Det Virkelige i mig, det er en *Serie af indre Begivenheder*. Mit Jeg dannes for mig af en lang Række *Billeder og Ideer*, der for mig staae som *indre ...*

Altsaa i fornuftig Tilstand er Jeget et Kunstproduct, et Product af Ideeassociationer ... Men da Jeget saaledes ikke er et medfødt, men et erhvervet Begreb, da Jeget beroer paa en Idee-Association, som Søvn, Drømme, Indbildninger, Hallucinationer og Galskab stedse angribe, og som stedse maa hævde sig i Kamp med alle disse Fjender, saa er det efter sit Væsen udsat for alle mulige Anfægtelser. Som Sygdommen stedse ligger og lurar paa vort Legeme, saaledes staaer Vanvidet stedse ved Jegets Dør, og nu og da høre vi det banke paa Døren.« (Brandes fremhæver).⁴⁵

Taine følger Hume og den engelske associationspsykologi i elimineringen af substansidéen (jfr. afsnit III): Der eksisterer ikke noget »jeg«, hvis dermed forstås en substans eller et selvstændigt element, der er andet og mere end bevidsthedsfænomenernes række, kun en »Serie af indre Begivenheder«: af sansninger, forestillinger og ideer.⁴⁶ Han adskiller sig derimod fra de engelske associationspsykologer ved sin dynamiske personlighedsopfattelse og ved den betydning, han tillægger abnorme sindstilstande: Taine ledtes under indtryk af Darwins idé om »struggle for life«⁴⁷ og under indtryk af sine ungdomsstudier på det parisiske sindsygehospital *La Salpêtrière*⁴⁸ til at opfatte bevidstheden som en kampplads for stridende tendenser: et »reservoir« eller bassin, hvor de sjælelige elementer ligger i bestandig indbyrdes kamp om at komme op på bevidsthedens overflade og opnå dominans på hinandens bekostning. Den normale fungible bevidsthed er kun et resultat af en konfliktfyldt, hårdt tilkæmpet ligevægtstilstand. »Mennesket er af naturen galt«, hedder det således i *Den engelske Litteraturs Historie*, og dette kunne stå som motto for det grundsyn, der behersker *De l'intelligence*.⁴⁹ Hallucination, hysteri og galskab er ikke så meget udtryk for unormale sjælstilstande som for personlighedens oprindelige kaotiske skikkelse, der let sætter sig igennem. Det siger sig selv, at Taines

psykologi med et sådant grundsyn må få stærke psykopatologiske træk, og det er da også snarere et problem for Taine i *De l'intelligence* at forklare, hvorfor mennesket *ikke* bliver galt, end hvorfor det bliver det.⁵⁰

I alt dette synes der jo imidlertid ikke at indeholdes noget »befriende«:

»Men er Mennesket nu end mangfoldigt ved Naturnødvendighed og af Naturen splittet og delt, saa er det eet ved Frihed. Frihed, Villie, Beslutning gjør Mennesket helt. Er Mennesket end som Naturfrembringelse kun en Gruppe, der holdes mere eller mindre forsvarligt sammen ved Associationer, saa er Mennesket som Aand en Individualitet, og i Villien samle alle Aandens Elementer sig og løbe ud som i Eggen af et Sværd«.⁵¹

Det citerede står som konklusion på redegørelsen for romantikkens jeg-psykologi i forhold til Taines jeg-teori. Det ses imidlertid let, at det filosofiske ræsonnement her åbenlyst glider over i en kunstnerisk metaforik, der som filosofi betragtet ikke kan stå for en nærmere prøvelse: Modstillingen af natur og ånd, frihed og nødvendighed er reminiscenser af Brandes' hegelsk-idealistiske dannelselse, som Taine uden videre diskussion ville have affejet som »metafysiske illusioner«.⁵² Der findes da heller ikke i *De l'intelligence* belæg for Brandes' konklusion, for mens det foregående citat er et referat fra andet bind af dette værk, hvortil Brandes selv i en fodnote henviser (II 169 ff.), så vil man lede forgæves efter det her udviklede syn på viljens frihed. Taine var selv udmærket klar over, at hans psykologi for at være fuldstændig måtte suppleres med en teori om viljen. Der foreligger imidlertid kun nogle kapitelskitser til dette projekterede værk: *De la volonté*.⁵³ Taine tvivlede ifølge forordet til *De l'intelligence* på sin evne til at magte opgaven: Efter at Taine først har karakteriseret sine tidligere historiske studier som anvendt psykologi på specielle tilfælde, hedder det her:

»j'aborde aujourd'hui la psychologie générale. Pour l'embrasser tout entière, il faudrait à la théorie de l'intelligence ajouter une théorie de la volonté; si je juge de l'œuvre que je n'ose entreprendre par l'œuvre que j'ai essayé d'accomplir, mes forces sont trop petites; tout ce que je me hasarde à souhaiter, c'est que le lecteur accorde à celle-ci son indulgence, en considérant la difficulté du travail et la longueur de l'effort«.⁵⁴

Det må for fuldstændighedens skyld tilføjes, at Brandes ikke bare kendte denne mangel fra forordet:

»Jeg drømte inat, at Taine havde udført den Bog om Villien, han saa gjerne vilde skrive som Pendant til sin Bog om Fornuften, men det vil nok have lange Udsigter.«

skriver han februar 1871 fra Rom til moderen.⁵⁵

V

Jeg mener hermed at have ført bevis for min påstand om, at Brandes i sin bestræbelse for at frigøre og udvikle den enkelte personlighed i dens ejendommelighed støtter sig til positivismens personlighedsfilosofi, og at denne alliance er fatal, fordi positivismens opløsning af det traditionelle personlighedsbegreb gør enhver tale om frigørelse og udvikling meningsløs.

Vi ser, at hver gang Brandes gør et forsøg på at annektere den positivistiske videnskabstænkning som løftestang for sit emancipatoriske formål: i disputatsen, i manuskriptet, i Forordet og nu i forbindelse med Taine igen, så støder han med usvigelig sikkerhed ind i determinismeproblemet, konkretiseret i spørgsmålet om viljens frihed. Denne frihed må Brandes af emancipatoriske grunde hævde, men han har intet filosofisk belæg i positivismen for at gøre det, deraf hans rådvildhed og krumspring.

Af omtalen af disputatsen i *Levned* fremgår, at Brandes har følt problemet som et kors for tanken:

»En anden Side af Spørgsmaalet var dennec: Levnede den moderne Videnskabs gennemførte Determinisme, Opdagelsen af en uforanderlig Afhængighed i den aandelige Verden som i den legemlige, Plads for Handlinger, der anderledes end blot illusorisk udgik fra den enkeltes frie Forsæt eller Beslutning? Saare vanskeligt var dette Spørgsmaal, og jeg tiltroede mig ikke at løse det, ...«⁵⁶

Det interessante er imidlertid, at der i Mills posthumt udgivne *autobiografi* (1873) findes en lignende skildring af, hvordan spørgsmålet om viljens frihed eller bundethed i en periode af hans ungdom red ham som en mare:

»during the later returns of my dejection, the doctrine of what is called Philosophical Necessity weighed on my existence like an incubus. I felt as if I was scientifically proved to be the helpless slave of antecedent circumstances, as if my character and that of all others had been formed for us by agencies beyond our control, and was wholly out of our own

power. I often said to myself, what a relief it would be if I could disbelieve the doctrine of the formation of character by circumstances ...»⁵⁷

Det lykkedes imidlertid Mill lige så lidt som Brandes nogen sinde at finde en tilfredsstillende løsning på problemet. Det skyldes, at problemet på hans præmisser er uløseligt: Teorien om karakterens dannelse ved omgivelserne er – sådan som Mill forstod den – et resultat af det naturvidenskabelige årsagsbegrebs applicering på den menneskelige bevidstheds område, hvorefter virkning følger på årsag med en naturlovs nødvendighed, og hvorefter mennesket følgerligt reduceres til en automat eller mekanisk dukke, uden frihed, valg og ansvar.

Det positive i Mills og Taines standpunkt ligger i forståelsen af omgivelsernes eller miljøets betydning for bevidsthedsdannelsen, for herved åbnes for en historisk og dermed emancipatorisk menneskeforståelse. Det negative i, at denne indsigt søges tolket inden for en snæver naturvidenskabeligt orienteret forståelsesramme. Det samme kan indvendes mod Brandes, der indfører den psykologisk-historiske litteraturbetragtning her i landet.

For både Taine og Brandes gælder, at deres bestræbelser falder sammen med en almindelig tendens i samtiden til under indtryk af naturvidenskabernes stadigt voksende prestige i det 19. århundrede overalt at tage disse videnskabers metode som forbillede for åndsvidenskaberne, en udvikling som Mill og Comte er foregangsmænd i: *A System of Logic* udkom efter *Cours de philosophie positive I-IV* (1830-42), men var i hovedtrækkene anlagt og skrevet før Comtes værk.

Jeg ser ikke andet, end at Brandes faktisk har følt sig overbevist om muligheden heraf, jeg tænker specielt på manuskriptfragmentet. Efter 1872 – hvor Brandes mister interessen for egentlige filosofiske studier – reduceres denne videnskabsforestilling i forfatterskabet imidlertid til et fast, men tomt vokabularium, der måske nok overfladisk set kunne gøre nytte i agitatorisk sammenhæng, men hvis svaghed Brandes ikke var uvidende om.

Spørgsmålet om Brandes er positivist eller ikke, kan derfor heller ikke efter min mening besvares éntydigt. Brandes introducerede positivismen i Danmark, og er på dette som på så mange andre områder en foregangsskikkelse, og han brugte 5-6 af sine ungdomsår til at studere og drøfte positivistisk filosofi, først og fremmest Taine og Mill, og dette studium sætter sig spor på det programmæssige plan i forfatterskabet. Et andet spørgsmål er, hvilken betydning denne forkyndte positivisme

har for forfatterskabets personlighedsforståelse: Fenger har for tiden før 1871 vist, hvor inkonsekvent og relativt, Brandes bruger Taines begreber, og Gunnar Ahlström har i sin undersøgelse af venstrehegelianismens rolle i *Hovedstrømninger* påvist denne filosofis betydning for Brandes' udadvendte, aktivistiske holdning til livet og samfundet, hvori han adskiller sig afgørende fra Taine.⁵⁸ En anden sag er imidlertid, at forfatterskabets personlighedsforestilling, herunder dets emancipations- og udviklingsbegreb, næppe endnu turde være tilfredsstillende beskrevet.

Noter

1. Talen er trykt i Høffding: *Mindre Arbejder II* pp. 209-12. Kbh. 1905.
2. Festen omtales i *Levned III* pp. 316-19, 332-49. Kbh. 1908.
3. *Emigrantlitteraturen* p. 188. Kbh. 1872.
4. *Tilskueren* 6. årgang. pp. 571-72. Kbh. 1889.
5. *Den franske Æsthetik* p. 251.
6. *Forklaring og Forsvar* p. 75. Kbh. 1872. Brandes fremhæver.
7. *Emigrantlitteraturen* p. 89.
8. *Søren Kierkegaard* p. 88. Kbh. 1877.
9. Således Paul V. Rubow: *Georg Brandes' Forhold til Taine og Sainte-Beuve. Litterære Studier* pp. 38-101. Kbh. 1928 og Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår* p. 267. Kbh. 1955.
10. Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår* p. 220.
11. *Den franske Æsthetik*: kap. VI afsnit 4-7.
12. Fenger: op. cit. pp. 225-26.
13. John Stuart Mill: *A System of Logic* Vol. I. Sixth Edition. p. VIII. London 1865.
14. Peter Winch: *The Idea of a Social Science* pp. 66-67. London 1958.
15. Mill: *A System of Logic* Vol. I. Book III. ch. V. §7 (fodnote).
16. Mill: *A System of Logic* Vol. II. Book VI. ch. II. §§1-4.
17. R. P. Anschutz: *The Philosophy of J. S. Mill* pp. 172-73. Oxford 1953.
18. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71. I* (ved Morten Borup) Kbh. 1978: Brev af 16. juli 1870.
19. *ibid. II*: Brev af 25. februar 1871.
20. Anschutz: op. cit. pp. 61-68.
21. Manuskriptfragmentet findes i Brandes-Arkivet, Det kongelige Bibliotek. Det er først beskrevet af Fenger i *Georg Brandes' læreår* pp. 370-71.
22. *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I* (ved Morten Borup). Kbh. 1939: Brev til C. J. Salomonsen af 22. juli 1872.
23. *ibid*: Brev til C. J. Salomonsen af 20. juli 1872.
24. *ibid*: Brev til C. J. Salomonsen af 22. juli 1872.
25. *Samlede Skrifter XII* p. 9 Kbh. 1902.
26. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet – Forord* pp. IV-V. Kbh. 1872.

27. Mill: *Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* pp. 80-81. Third Ed. London 1867. Der refereres her som i noterne 32-34 til det af Mill til Brandes dedicerede eksemplar, der findes i Brandes-Arkivet.
28. Karl Britton: *John Stuart Mill* p. 47. London 1953.
29. Anschutz: op. cit. p. 19.
30. Høffding: *Den engelske Philosophi i vor Tid* pp. 13, 15, 19, 23, 27, 36, 42-46, 58. Kbh. 1874.
31. Anschutz: op. cit. p. 173.
32. *Examination of Hamilton* p. 236.
33. ibid. p. 242.
34. Over for Bröchners skarpe kritik af brugen af Taines jeg-teori i *Den romantiske Skole i Tydskl.* henviser Brandes igen til Mills reference til sprogets ufuldkommenhed, se *Georg og Edv. Brandes. Brevveksl. m. nord. Forfattere og Videnskabsm. I: Brev fra Bröchner af 9. maj 1873 og brev fra Brandes til Bröchner samme dato.*
35. *Georg Brandes' Breve til Forældrene II:* brev af 11. februar og 20. marts 1871.
36. Fenger: op. cit. p. 364.
37. *Om Friheden.* På dansk ved Vilhelm Arntzen (1875). Her citeret efter *Stuart Mill I* udvalg, med indledning og noter af Mogens Blegvad p. 198. Kbh. 1969.
38. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet* p. 8.
39. *Stuart Mill* (ved Mogens Blegvad) p. 37.
40. *Moral, grundet paa Nytte- eller Lykkeprincippet* p. 12.
41. Britton: op. cit. pp. 50-56.
42. *Georg Brandes' Breve til Forældrene I:* Brev af 14. april 1870, jfr. også brev 25. april s. å.
43. *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I:* Brev til C.J. Salomonsen af 22. juli 1872.
44. Fenger: op. cit. p. 369.
45. *Den romantiske Skole i Tydskland* pp. 205-207. Kbh. 1873.
46. Sholom J. Kahn: *Science and Aesthetic Judgement. A Study in Taine's Critical Method* pp. 117-18. London 1953. – Desuden: Herman Jæger: *Taine* pp. 129-30. Kristiania 1917.
47. Gunnar Brandell: *Vid Seklets Källor* pp. 102 ff. Stockholm 1961.
48. Kahn: op. cit. p. 258.
49. Jæger: op. cit. p. 129.
50. Brandell: op. cit. pp. 100-106.
51. *Den romantiske Skole i Tydskland* p. 213.
52. D. G. Charlton: *Positivist Thought in France during the Second Empire 1852-1870* p. 137. Oxford 1959.
53. Kahn: op. cit. pp. 116, 184 og 258.
54. *De l'intelligence* Tome Premier p. 9. Paris 1870.
55. *Georg Brandes' Breve til Forældrene II:* Brev af 11. februar 1871.
56. *Levned I* p. 264. Kbh. 1905.
57. Stuart Mill: *Autobiography* pp. 168-69. London 1873.
58. Gunnar Ahlström: *Georg Brandes' Hovedstrømninger* Lund og Kbh. 1937.